

Мовні ігри в бурхливу добу

ОЛЬГА ПЕТРЕНКО-ЦЕУНОВА

30 ЛИПНЯ 2025

Фігурна поезія, або *carmen figuratum*, поєднує словесне мистецтво з візуальним. Це вірші, графічна форма яких відтворює певний образ, фігуру або символ, доповнюючи й поглиблюючи зміст. Таке взаємонасичення слова та малюнка особливо інтенсивно розвивалося в українському бароко, де візуальне втілення сенсів, орнаментальність і декоративність стали ключовими рисами поетики.

Фрагмент гравюри з Требника, надрукованого в типографії Києво-Печерської лаври, 1641 рік

Істина через красу

Барокова фігурна поезія — це складне інтелектуальне й естетичне явище, а водночас — грайливий спосіб творчого самовираження, що химерною вибагливістю форми і змісту спонукає читача до інтелектуальної напруги, через яку досягається невідоме й незрозуміле. Ранньомодерна доба дивилася на світ як на розгадування загадки, говорила загадковими концептами й тяжіла до метафізичних роздумів. Фігурні вірші пасували для цього якнайкраще.

Хоча почалося все задовго до бароко. Найдавнішою «візуальною поезією» вважають спіралевидні написи на фєстському диску крито-мікенської культури, датовані 1700 роком до нашої ери. В античній літературі з'являються вірші у формі сокири, яйця, крил, сопілки. Середньовіччя продовжило цю традицію: німецький теолог IX століття Рабан Мавр написав книжку зорових поезій «Про вшанування Святого Хреста». Він вважав, що, окрім інтелекту й серця, в рецепціях віри має бути задіяний іще й чуттєвий (візуальний) досвід — через споглядання краси та досконалості.

В Україні XVII століття, з поширенням друкарства і поступом освіти, читацьке коло суттєво зросло, а запити стали різноманітнішими — читачі прагнули не лише духовної дидактики, а й естетичної та інтелектуальної насолоди. Утім, духовний вимір нікуди не зникав, і барокові поети вправлялись у фігурних віршах на біблійні теми та про алегоричні концепти, у яких і вони, і їхні читачі були найкраще обізнані.

Чернігівські традиції фігурної поезії

Одним із ранніх прикладів фігурної поезії в українському бароко є поетична збірка «Аполлонова лютня» (1671) Лазаря Барановича. Поет живе в Чернігові, на той час уже під Московією, а проте пише польською мовою й цілком перебуває в культурній орбіті Речі Посполитої та Західної Європи. Наприклад, над одним із віршів збірки хрестоподібно розташовані літери CRVX (лат. «хрест»). Баранович коментує символіку кожної літери: С — місяць, R — каміння, що розпалося зі смертю Ісуса, V — вістря списа, яким пробито ребра Спасителя, X — десять заповідей, через порушення котрих людством Господь страждав на хресті.

У 1680-х роках співробітником чернігівсько-сіверського гуртка Лазаря Барановича був Іван Величковський — майбутній перекладач епіграм Джона Овена, а також найяскравіший теоретик і практик барокової фігурної поезії. Він одружився, посів сан протопрєсвітера в

Полтаві і так і не став викладачем поетики в Академії, хоча його збірки схожі на практичну частину до авторського курсу «письменницької майстерності». Особливо збірка «Млеко», у якій химерна вибагливість барокового курйозного вірша знайшла найповніше втілення. Навіть рік видання поданий акровіршем:

*Аз млекою питала
Христа в літах мала,
Чистаго младенца
А тварем первенца.*

(АХЧА в кириличній графіці позначає 1691).

Уся книжка витримана в культурі барокової гри. Автор демонструє поетичну вправність і пропонує читачеві інтелектуальну пригоду — розгадування віршованих ребусів: «Ехо» (два склади кожного рядка відлунюють у новому рядку, складаючи новий зміст), «Рак літеральний» (тобто паліндром, коли літери читаються як зліва направо, так і справа наліво), «Рак словний» (слова читаються зліва направо й справа наліво), «Рак прекословний» (слова, читаючись справа наліво, надають віршеві протилежного змісту), «Чворогранистий» (вірш, який можна читати горизонтально й вертикально) і так далі, усього понад тринадцять різновидів із авторськими поясненнями.

Штуки поетицькі до читання охочим і любомудрим

Свої твори Іван Величковський називав «штуки поетицькі» або «оздобні і містерні штучки». Це водночас предмет гордощів і певне здрібнення, продиктоване топосом скромності; розвага на дозвіллі та спосіб досягнути й ословити незбагненне й величне.

Тут показові кілька моментів, які характеризують авторську свідомість і процес творчості, як їх уявляли в добу бароко. По-перше, розглядаючи світ як книгу, барокові книжники десь у глибині душі порівнювали себе з Творцем. По-друге, вони вели діалог не лише з вічністю, а й зі своїми сучасниками, прищеплюючи смак до розгадування хитромудрих загадок буття і творчості, даючи вказівки, як саме варто читати. У передмові Величковський зауважує: «Упевняю теж ласкавого [читат]еля, іж если сії вірші мої скоро [про]йде, не уважаючи, що ся в кождом за штучка замикає, мало, або жодного не однесет пожитку. Леч если над кождим віршиком так ся много забавить, аж поки зрозуміє, що ся в нім за штучка замикає, вельце ся в них закохає»¹.

Автор наголошує, що його твори постали з читання подібних фігурних віршів іноземними мовами й бажання збагатити власну культуру: «Уважаючи я, іж многії народове, звлаща в науках обфітуючії, много мають не тільки ораторських, але і поетицьких, чудне а містерне, природним їх язиком, од високих разумов составленних трудолюбій, которими і самі ся тішать, і потомков своїх довціпи острять, я, яко істинний син Малоросійської отчизни нашої, болюючи на то серцем, іж в Малой нашой Росії до сих час таких ні од кого типом виданих не оглядаю трудов, з горливості моєї ку милой отчизні, призвавши бога і божію матку і [святих], умислив-ем, іле зможность подлого [довці]пу мойого позволяла, нікторії значнійшії штуки поетицькії руським язиком виразити, не з якого язика на руський онії переводячи, але власною працею моєю ново на подобенство інородних составляючи, а нікторії і ціле руськії способи винайдуючи, которії і іншим язиком ані ся можуть виразити»².

Фігурна поезія європейського бароко справді вражала розмаїттям: «Крила Воскресіння» Джона Донна, «вежі», «ковчеги», «вітрила», «свічки» інших англійських поетів-метафізиків. Фігурного ефекту у віршах досягали шляхом подовження чи скорочення рядків (від одно- й двоскладових до чотирнадцятискладових), що спостерігаємо й у вірші «Стовп» Івана Величковського.

Гербові тлумачення

Особливе місце в бароковій поезії посідали тлумачення шляхетських гербів. Тут цінність тягlosti родинних і станових традицій поєднувалася зі схильністю до пошуку алегорій та символів. Зразок елітарної панегіричної поезії XVII століття — це «Герби і трени при гробі і труні Сильвестра Косова»: низка віршів, яку невідомий автор присвячує словесній грі навколо літери N, що є компонентом герба покійного митрополита Косова. Літера спонукає автора до творення барокової фігурної поезії, але не безпосередньо, а описово. Поет пояснює, що N у гербі Косова складається ніби з двох з'єднаних пірамід, одна основою догори, а друга — донизу. Одна відповідає духовним потребам людини, а друга — тілесним. У гербі вони символізують єдність духа і плоті. Однак принцип дії цих вертикалей, каже поет, однаковий: грішну людину вони «з неба і землі в кут пудять, як правлять».

Один із циклів панегірика, «Пирамис Церкви православно-русської», далі розвиває словесний опис піраміди (цю форму часто використовували майстри барокового фігурного віршування — наприклад, Афанасій Кальнофойський у надгробку князю Костантину Острозькому, вміщеному в польсько-мовній книжці «Тератургима, або Чуда»). Інтерпретатор українського бароко Валерій Шевчук дає таке пояснення цієї частини «Гербів і тренив...»: «Тут же Пірамис —

як система сходинок, відтак сходи стають концептом цілої словесної споруди на 43 вірші, на це вказує й малюнок: на труні — серце з трьома рівновеликими приступками й напис: “Сходження в серці своєму поклади” — це цитата із Псалтиря». Вірші цього циклу оспівують сходження померлого пастиря догори, в небесні сфери.

Як бачили світ барокові поети

Людині бароко світ видавався складною системою зв'язків, де візуальне та словесне нерозривно переплетені. Фігурні вірші часто мали обриси яйця, чаші, серця, пісочного годинника — речей крихких, які нагадували про неусталеність буття.

Одним із перших відзначив фігурну поезію українського бароко Дмитро Чижевський. Він проаналізував епіграми Івана Величковського як найпоказовіші з огляду на їхню літературну вартість та інтелектуальну насолоду читача. У праці «Поза межами краси» (1952) Чижевський виокремив риси барокової естетики, які відбивали світовідчуття доби і які подеколи можуть видаватися незбагненними сучасній людині.

Цікаво, що попри розквіт фігурної поезії на практиці, барокові теоретики письменницької майстерності не завжди віддавали їй належне. Зокрема, Феофан Прокопович у трактаті «De arte poetica libri tres» (1705–1706), що став результатом його викладацької праці, критично відгукується про фігурну поезію та надмірне вживання символів і алегорій. Він закликає орієнтувати поезію на здоровий глузд і природність. Григорій Грабович вважає, що «Поетика» Прокоповича дає початок класицизму, що дивовижно з огляду на час її виголошення.

Українське бароко загалом і фігурна поезія зокрема надихали митців 1910–1920-х років. Медієвіст Василь Яременко у 1997 році розцінив передмову до збірки «Млеко...» Івана Величковського як «першу декларацію українського літературного авангарду», а її автора назвав «літературним побратимом Валер'яна Поліщука». А проте твори Івана Величковського здебільшого зберігалися в одиничних рукописах — рукописними, зокрема, були його «книжиці» «Зеґар з полузеґарком» і «Млеко», так і не видані ані за життя автора, ані довгий час потому. Повністю їх було надруковано лише 1972 року.

Лишити свій слід

Іван Величковський починав свої «штучки поетицькі» вже з перших рядків книжки, залишаючи «привіт» для пильного читача. Скажімо, у книжці «Зеґар з полузеґарком» він заводить літературну гру вже в передмові, оскільки окремі літери складаються в ім'я автора: «І О смерті пАм'ятай, і На суд будь чуткий, ВЕЛЬМИ Час біжить сКОро, В бігу Своєм прудКИЙ». Та не варто вважати це пихою. Мовні ігри барокових авторів були їхньою приватною формою релігійності, способом пізнати Бога в Його величі і стимулювати читача до цього пізнання. Ці інтелектуальні вправи не лише розважали, а й спонукали до глибших роздумів над духовними та філософськими питаннями, що становили суть барокового світогляду.

ОЛЬГА ПЕТРЕНКО-ЦЕУНОВА

30 ЛИПНЯ 2025

Warning: count(): Parameter must be an array or an object that implements Countable in </home/kairosbo/verbum.com.ua/www/wp-includes/post-template.php> on line **284**

Примітки

1. Запевняю ласкавого читача, що коли він швидко пробіжить моїми віршами, не зважаючи на те, що в кожному хитрість схована, то користі отримає мало — чи й жодної. Та якщо над кожним віршиком зосередиться надовго, аж доки зрозуміє, яка в ньому хитрість схована, то дуже їх полюбить.
2. Вважаючи, що багато народів, особливо ті, що багаті на наукові знання, мають безліч дивовижних і майстерних творів — як ораторських, так і поетичних, створених видатними розумами їхньою рідною мовою, якими вони самі насолоджуються і відточують розум своїх нащадків; я, як справжній син нашої Малоросійської Вітчизни, боліючи серцем від того, що в нашій Малій Русі досі ніхто не видавав подібних праць, з великого завзяття до моєї любої Вітчизни, закликавши Бога, Божу Матір і святих, задумав, наскільки дозволяла моя скромна можливість, висловити деякі найзначніші поетичні прийоми руською мовою. При цьому я не перекладав їх з інших мов на руську, а створював власною працею, наслідуючи іноземні зразки, а деякі суто руські способи винайшов сам, які й іншими мовами неможливо висловити.